

Вадим СТЕЦІЙ

МОВОТВОРЧІСТЬ І СВІТОГЛЯДНА ОРІЄНТАЦІЯ У. САМЧУКА

У. Самчук належить до тих письменників, мовотворчість яких виразно відбиває їхню світоглядну орієнтацію, ставлення до різних суспільно-політичних явищ та подій в історії України й українського народу. Його мовна особистість чітко і яскраво виявилася в доборі й використанні мовно-виражальних засобів, що передають оцінку мовної політики, яку проводила Росія щодо України, а точніше до тих конкретних її виявів і наслідків, над якими одні герої розмірковують і намагаються збагнути їхню підступність, інші – сліпо й бездумно прийняли цю антиукраїнську політику. Майстерність письменника засвідчують ті прийоми й художні тропи, інші засоби, за допомогою яких він так патріотично й життєствердно відтворив атмосферу невимовної радості, з якою герої роману У. Самчука “Волинь” сприйняли “українізацію” школи. Цієї ейфорії досягнуто передусім через уведення стилістично маркованих дієслів із значенням руху, переміщення типу *женеться, гасає* й под., порівнянь *як повінь, як буревій* тощо, гіперизмів “*Нема перепон її шаленому маршеві; Йде мова і валить язик. Нема ради*”, які надають повідомленню динамізму й піднесеності:

“Сьогодні знов радісний і повний надій *женеться* [Володько] з Петром до школи. Там остаточно “українізація”. Читанки Курила, прикметники, дієслова. Зникли глаголи й “прилагатільние”, все піддається, бо йде Україна, так, як повінь, як буревій. Нема перепон її шаленому маршеві.

Очі і ніс Ферапонта виявляють неспокій. Усміх його гіркий. Двадцять років учив він

Мова письменства

про “Степніє края, Чернозьомную полосу” і тут зненацька Україна. Дід Дніпро, Тарас Шевченко, мова... З невідомого, з підземелля, з туманів минулого виступає і заливає кляси, коридори, обступає навкруги пана географа та історика Ферапонта ненависна Україна.

Він не ходить, не сидить, не спить. Він гасає з кляси в клясу, брязкає невинними дверима, шарпає старенького Іванова, в якому короткі й довгі Піпіни починають балакати “мовою”.

І не видержав Ферапонт...

– Панове! Від сьогодні пічнемо викладати історію і географію на українській мові.

Всі кляси, залі й коридори розносять нечувану вість. Ферапонт упав! Великий малорос не видержав. Матроси і Пушкін не помогли, зрадили. Йде мова і валить язик. Нема ради...” (II 257-258)*.

У цій просторій цитаті через засоби персоніфікації “йде Україна”, “йде мова”, “валить язик” і виразні порівняння України з “дідом Дніпром”, “Тарасом Шевченком” відчуваємо силу, натиск, енергію, яка протистоїть заскорублій “кам’яній душі” “великого малороса”, що врешті-решт не витримала, “упала” і поступилася “ненависній Україні” з її “мовою”.

Перші кроки України як держави, “українізація” окрилюють героя роману “Волинь” Володька, коли він потрапляє в місто і наочно бачить наслідки цього великодержавного акту. Користуючись гіперболізованою лексикою публіцистичного стилю, автор досягає характеру урочистості і душевного піднесення героя, які виражені в тропях, наведених нижче:

”Як радісно, як просторо. *Володько аж надто проймається живою, бадьорою атмосферою міста. Написи, барви, мова. Все рідне, все своє. Де зникла Росія, її городовики, її мова? Де взялася так швидко незнана, забута Україна?*” [II, 295].

Новою соціальною якістю також прийняті епітети “жива, бадьора атмосфера міста” у цілковитому всенародному

* Самчук У. Волинь: Роман у 3-х т. – Торонто: Друкарня “Київ”, 1969. – Т.І, Ч.І: Куди тече та річка. – 324с.; Т.ІІ, Ч.І: Війна і Революція. – 398с.; Т.ІІІ, Ч.ІІІ: Батько і син. – 396 с.

сприйнятті “незної, забутої України”.

Радянську Україну Улас Самчук порівнює з трагічновідомим “Ге-Пе-У”, де природному бажанню українців говорити рідною мовою протистоїть поліцейне “...какая там мова! Гаварі не панятном”. Цікавою є аббревіатура “Ге-Пе-У” з фонетичного погляду, хоч сама загальна назва вже збільшує сугестивність атмосфери жаху і людиноненависництва. Голосний звук *у*, глухий і задумливий, несе в собі щось сумне, колоритно-дике, виступає символом безнадійності. Про його “мрачність” писали багато дослідників. Б. Кітерман, зокрема зазначав: “... одні звуки, наприклад, голосні, викликають у нас враження, уявлення чогось похмурого, сумного - такі голосні *о* і, головним чином, *у*, при вимові яких резонуючі порожніми рота підсилюють низькі обертони, – інші звуки викликають у нас відчуття протилежного характеру – більш світлого, ясного, відкритого...” [Цит. за В. Шкловським, 1990, 47].

І.Г. Чередниченко у зв’язку з цим писав: “...спостереження над віршованими асонаціями дозволяють зауважити, що в більшості випадків... *у* надає мові характеру страху і жаху ” [Чередниченко, 1962, 138].

Абревіатура “Ге-Пе-У” складена проти законів української мови, і ця протизаконність нав’язувалася в Україні русифікаторами. “Неологізми (новотвори), – зауважує В. Чапленко, – як продукти індивідуальної словотворчості можуть засвоюватися тільки тоді, як вони проходять через певний, так би мовити, апарат соціального подіяння, – з наказу влади через державний апарат, через церковні організації, школу, підручники, загальноновизнану авторитетну пресу тощо. Без таких соціальних умов новотвори залишаються мертвонародженими” [Чапленко, 1959, 20].

Приголосний *г* в аббревіатурі “Ге-Пе-У” теж зіграв злий жарт в утаємниченні цієї організації: на початку 30-х років він був “заарештований”, “знищений” і назавжди вилучений з фонетики української мови звичайно ж з відома і через подання цього органу. Причиною такого акту була все та ж русифікація української мови більшовиками.

Оскільки герої роману У. Самчука “Волинь” переважно

селяни, цікавим є його погляд на так звану “сільську лексику”, або розмовно-побутову лексику селян, яка представлена тут досить широко та повно, і на ній яскраво відчутний вплив російської мови, що виявився насамперед у жаргонізації української мови селян.

“Жаргонізація поневоленої мови, – наголошує В. Чапленко, – це переходовий етап до повної асиміляції, він болочий і негативно позначається на свідомості асимільованого, що її, таку переходову свідомість, О. Потебня назвав “мерзостью запустенія” (гідота запустіння). Зразки такого “запустіння” – мова тих українських селян, що побували в царській армії, “салдаська мова” [Чапленко, 1959, 27]. Пор.: “Порадошні”, “оконом” (I, 94); “... і слова “нідзя” сказати”, “...десять років у графа... за льокая служив”; “годинник уже давно “не действовав” (I, 101); “Пізнав “родіну” (I, 307); “гапонець” (I, 308); “аблокат” (II, 14); “горудія” стріляють” (II, 30); “ошалон пленних привезли” (II, 31); “вінтовку” (II, 70); “казети” [часописи] (III, 10); “Всю “жерасіну” випалиш” (III, 130); “скубент” (III, 165) та ін.

Царська Росія не допускала української літературної мови до вжитку в школі, у церкві, у науці, у державному апараті, але насильно “накинути” російську мову малоосвіченим селянським верствам для повсякденного спілкування не могла.

Зовсім іншим було становище української мови на Галичині, яка входила до складу конституційної Австро-Угорської імперії, і це не пройшло повз увагу У. Самчука. У роки Першої світової війни дорогами України мандрувало багато втікачів, яких війна змусила зніматися з рідних місць: “в ті дні шляхами потягнули на схід перші валки “галіціянів” (II, 57). Письменник кількома епітетами описує цих нещасних людей, яких війна прогнала далеко від рідної домівки: “Сухі, спокійні, з впалими очима, у солом’яних капелюхах, чоловіки. Тихі, байдужі жінки” (II, 57). Дивною волинянам здається і їхня мова, передана автором із збереженням південно-західного діалекту в дитячо-наївній оцінці допитливого головного героя роману Володька, який цьому явищу знаходить виправдання, порівнявши мову місцевих селян: “[Матвій]... поважно розважає

з “газдою”. Це старший, жилавий, високий чоловік, що дивно вимовляє літеру “с”. У нього виходить вона м’яко, аж свище. Він каже: – Я сі находив... Я сі наробив... Дивно.

Володько дивується, що говорить зовсім по-нашому, от тільки кілька таких дивацьких змін. Але що там дивуватись. Ось навіть тиливачани деякі слова інакше, ніж дерманці, вимовляють... А то ж “австріяки” (II, 58).

Володькові дуже захотілось “бігти на черешню” з дівчиною-однолітком, яку про себе він називає “австріячкою”. Він ще ніколи не розмовляв з людьми з австрійського царства. Хлопця-підлітка цікавить все і, звичайно ж, “про школу”. Виявляється, що в них немає “груп”, а є “кляси” і навчаються вони “руською” мовою. Дивно Володьку, що і в Австрії “по руськи”, його навіть охоплює погорда за те, що “руський язик” первий”. Він починає допитуватись у дівчини про програмний матеріал, що вивчається у школі: “Яка читанка? Чи “Сеятель” книга друга? Ні... А чи знає вона “Дедушка Федот”, - стіхотворення таке... “Письмецо от унука получил Федот...?” Ні? А “Стрекоза і муравей”? Це басня Крилова... Або Пушкіна “Люблю тебя Петра творенье”? Також ні?... Ну, а що ж вона знає?” (II,60) І тут школяр-“ученик” Володько довідується, що на Галичині, яка знаходиться під протекторатом Австро-Угорщини, в школі вивчається “мова рідня, слово рідне”... Це Вороб...-Ха-ха-ха! Як, як? Мова рідня? Як це ти казала? – реготить Володько, аж за ягоди забув... *То це ж не по руські! Де ж це по руські? Це ж по мужицьки, по простому, по хахляцьки!... То вас так вчать? О, у нас ні! У нас по “настоящому”...*

“Город чудний, город древній,

Ти вмести́л в свої конци...

І посади, і деревні,

І палати, і дворци...

Зрозуміла? Це ж по рускому. Так говорять у Росії, там деь, отуди... Хм... Росія... То вона, мабуть, зовсім і не знає, що то Росія...

– Ти кажеш Рбісія... Не Рбісія, а Росія. Ох то госу́дарство... Велике госу́дарство” (II, 60).

Володько навіть не чув таких поетів, як Ворбкевич,

Шевченко. Для нього руські поети – це Пушкін, Лермонтов, Кольцов та ін.

“Ой, ні... пробувала сперечатися дівчина... То може російські... Я не знаю... Може то московські... А звідки я знаю... Я в Росії не вчилася... Я знаю наші, руські, або українські...” (II, 61).

У цій цитаті з роману У. Самчука привертають нашу увагу кілька моментів. Треба звернути увагу на те, що діалог ведеться між школярами-підлітками, які ще не “заангажовані” “високим” поняттям “мовна політика” держави.

Ця цитата також є відповіддю У. Самчука на процес “русифікації” українського населення царською Росією, яка спочатку була частково відхилена більшовиками (Ленін наголошував на “добровільності” вивчення російської мови). І вже цілком цитата виправдовує процес “українізації” українського суспільства в 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. На позначення української мови Володько вживає епітети шовіністичного напрямку, вихоплені із школи, де навчання ведеться “великодержавною” мовою: “мужицька”, “проста”, “хахляцька”. Ці епітети розкривають поняття психологічної сфери в мовній політиці Росії і стосуються цілого народу України. Ну, і основне – “мовна політика” Австро-Угорщини (швидше всього через “конституційність” держави) різко відрізняється від “мовної політики” царської Росії, пізніше СРСР, хоч би уже тим, що в Австро-Угорщині українська мова зазнавала тиску в двомовному плані, але офіційно дозволялося викладання української мови в навчальних закладах, Росія цієї двомовності не допускала, ігноруючи і забороняючи українську мову часто спеціальними “великодержавними указами”.

Доводиться головному героєві роману У. Самчука “Волинь” Володькові виступати і на оборону України та української мови перед більшовицьким агітатором Сергієм Корнійчуком, своїм односельцем.

Він – “матрос Балтійської фльоти”, зросійщений у царській армії, починає відверто знущатися з рідної української мови, бо розум його затьмарений “переконливими” більшовицькими ідеями, які витруїли все національне: “Сергій пригадує про “залізяку на пузяку, геп!” Це, мовляв “мова” зі “самопер попер

до мордописні” (II, 256). Штучний каламбур на позначення української мови, особливо образливий з вуст вже колишнього українця, “зараженого страшним трупком зловонної ідеї”, примітивний за формою і позбавлений змісту, викликав сміх у односельчан. Володько повстає проти наруги над рідною мовою з боку більшовика, але він ще хлопець, семінарист, і в нього немає ще тієї сили, щоб протистояти такому глуму.

“І Володько починає гарячково шукати відповіді на пекучі питання. Починає від себе і того вогнища, коло котрого зав’язалось і розрослося його життя. Починає згадувати кожний виразніший мент свого короткого життєвого шляху, починаючи від того цвіркуна в печі, що навів його і батька на розмову про Росію і рускість... Так. Вони були рускі... “Не такі рускі... Не кацапи... Ні.

Ненастоящі... А хахли, люди, простий народ...” Але українці? Ні. Українцями вони ніколи не були, тому яка жура, що честь і шана того імені топчеться. Але як тільки їх свідомість прийняла цю нову назву, коли відчули її близькість, вони зненацька оберталися “до фронту” іншою, незнаною, новою стороною і на обличчі їх родились: самоповага, гострота зору в майбутнє, гордість того, що належать вони до цього оновленого, воскреслого з небуття народу” (II, 454-457).

У. Самчук, використавши форму діалогізованого монологу розповідно-переконувального типу про “самоповагу, гостроту зору в майбутнє, гордість того, що належать вони цього оновленого, воскреслого з небуття народу”, утверджує пробудження національно-патріотичної свідомості українців і ставить її вище над національним нігілізмом українських селян, що пройшли більшовицьку виучку в царській армії і стали зрусифікованими українцями, певним морально-психологічним типом переродженців.

1. Чапленко В. Дещо про мову: Збірка статей. – Нью-Йорк, 1959.
2. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К., 1962.
3. Шкловський В.Б. Гамбургский счет: Статті – воспоминания – ессе (1914-1933). – М., 1990.

